

Володимир Ричка

«Владимиръ на столъ» (Обряд інтронізації в Київській Русі)

Середньовіччя – епоха підвищеної уваги до ритуалу. Церемоніальність являла собою суттєвий елемент політичної культури та соціального життя. Вона передбачала регульовані особливими ритуалами норми публічної поведінки князя (під час громадських зібрань чи урочистостей у місті, на княжому дворі, у церкві), а також і наявність символів у вигляді князівського престолу, одягу та іншої атрибутики¹.

У даній статті мова піде про процедуру утвердження монарха у його верховних правах володаря – *посіданні великокнязівського престолу*.

Як можна судити з деяких ранніх свідчень (зокрема, Ахмеда Ібн-Фадлана, що уподібнює володаря русів до хозарських реалій), руський князь був наділений атрибутами влади ще з язичницьких часів². Утім, ритуальність двору перших Рюриковичів не варто перебільшувати. Як глава роду і дому князь мав своє звичне місце, на якому він сидів під час громадських зібрань та хмельних учт. З-поміж інших воїнів він на перших порах, напевно, вирізнявся хіба що вбранням та дорогим набором зброї. Як відомо, Лев Диякон як головну ознаку знатності роду язичника Святослава відзначав пасмо волосся, що звисало з одного боку його голої голови; одяг же Святослава мало вирізнявся від інших, хіба що білим кольором і чистотою³. Оця білосніжна чистота його вбрання відповідала уявленням візантійців про ідеальний колір, що личить носію верховної (царственної) влади⁴.

Договори першої половини X ст. фіксують початки розвитку княжої титулатури, яка зафіксувала статусні відмінності у середині правлячої

1 Свердлов М.Б. Церемониальность как символ княжеской власти в Византии и на Руси в XI – XII веках. *Ad Fontem. У источника. Сборник статей в честь Сергея Михайловича Каптанова*. М., 2005. С. 166.

2 Див.: *Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу* [Перевод и комментарии А.П.Ковалевского]. Под редакцией И.Ю.Крачковского. М-Л, 1939.

3 Диякон Лев. *История*. Пер. М.М. Копыленко. М., 1988. Кн. IX. С. 82.

4 Див.: Бибиков М.В. Образ и символика императорской власти в Византии. *Восточная Европа в древности и средневековье: Политические институты и верховная власть. XIX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пащуто: Материалы конференции*. М., 2007. С. 20-21.

верхівки. Але легітимність влади київського правителя в язичницькі часи визначалася належністю до харизматичного роду, чиєю “власністю” стала політична влада.

Із прийняттям християнства в кінці X ст. та наступної „візантинізації” придворного життя в Києві, що її дослідники пов’язують із впливами візантійської принцеси Анни, влада київського князя починає дедалі більше сприйматися і висловлюватися в категоріях біблійно-християнської ідіоми. У ряді своїх досліджень А. Поппе послідовно обґрунтовує думку про те, що потрапивши до Києва „цесариця” Анна, як називають порфірородну дружину князя Володимира давньоруські літописи, не вдовольнилася становищем рядової *архонтиси*, а домагалася піднести статус свого чоловіка до рівного їй достоїнства й увінчати його голову царською короною⁵. Між тим, візантійські імператори, як відомо, вкрай неохоче йшли на такі поступки (пор. відоме місце 13 глави *De administrando imperio*, де Константин Багрянородний розвиває ідею божественної заборони на дарування інсигній варварським володарям)⁶.

Подібні домагання знаків царської гідності пред’являли Константинополь, можливо, й київські князі⁷. Значна частина дослідників XIX ст. схилилася до думки про те, що родинне споріднення хрестителя Русі з імператорським двором мало наслідком даруванням йому високого візантійського придворного титулу та відповідних інсигній, зокрема, корони кесаря, якою він коронувався⁸.

5 A. Poppe, “Der Kampf um die Kiever Thronfolge nach dem 15. Juni 1015,” *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 50 (1995), 275-296; A. Poppe, “Spuszczina po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron Kijowski 1015-1019,” *Kwartalnik Historyczny* XII, 3-4 (1995), 3-22; Поппэ А. Феофана новгородская. *Новгородский исторический сборник*. №6. СПб., 1997. С.102-120; A. Poppe, „Feophana von Novgorod,” *Byzantinoslavica. Revue internationale des études Byzantines LVIII 1* (Prague, 1997), 131-158; Поппэ А.В. “А от болгарыне Борис и Глеб”. *От древней Руси к России нового времени. Сборник статей к 70-летию А.Л. Хорошкевич*. М., 2003. С. 72-76; Поппэ А.В. Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба. *ТОДРЛ*. Т. 54. 2003. С. 304-336.

6 Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. (Текст. Перевод. Комментарий). М., 1991. С. 54 – 55.

7 У цьому зв’язку цікаво відзначити зображення Володимирового батька Святослава на одній із мініатюр відомого Мадридського рукопису *Хроніки* Іоанна Скілиці; князь «представлен в венце, в золотой греческой одежде, с длинными русьми волосами, в пурпуровых штанах» (Кондаков Н.П. Греческие изображения первых русских князей. *Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира*. Пг., 1917. С. 14). Утім, подібне зображення контрастує із хрестоматійно відомими повідомленням *Повісті временних літ* та словесним портретом Святослава Лева Диякона. Обидва джерела засвідчують невибагливий військово-польовий побут київського князя та скромність його вбрання. Швидше за все, зображення є даниною художньому канону, якому слідував мініатюрист.

8 Див., напр.: Лебединцев П. В каком виде могут быть изображены св. Ольга и Владимир? *Киевская старина*. 1888, № 5. С. 261; Грушевський М. *Історія України-Русі*. Т. 1: До

Припускали, що на карбованих Володимиром золотих і срібних монетах риси зображення князя можуть бути портретної схожості⁹. Відзначаючи такі оригінальні риси обличчя князя, як грізно насуплені брови, великий м'ясистий ніс, довгі вуса та голене енергійне підборіддя, М.П. Сотникова дійшла висновку про те, що це зображення є найдавнішим руським портретом X ст.¹⁰

Для теми нашого дослідження особливо важливими є зображення Володимирового вбрання та інсигній влади. На монетах великий київський князь постає з хрестом в руці, вдягнутим у плащ (корзно) з шитим на ньому широким галуном, застебнутим біля правого плеча масивною підковоподібною фібулою. Його голову вінчає вінець або корона, прикрашена каміннями¹¹.

За спостереженнями М.Б. Свердлова, корона великого князя зображена майже однаково на златниках і срібниках усіх чотирьох типів:

*посредине венца находится крест, изображенный бусами. Буса, обозначающая нижнюю часть креста, в большинстве случаев находится в ряду бус, означающих украшения короны (камни, жемчуг). По обеим сторонам лица свешиваются подвески, обозначенные точками. На конце подвесок находятся две далеко отстоящие друг от друга бусы. Только на серебряниках II и IV типа подвески кончатся одной бусой, сливающейся с точками, обозначающими нимб. В этом случае или вторая буса тоже скрадывается нимбом, или устранена сознательно, так как в противном случае она должна исказить четкое различие между подвеской и нимбом. Единственным существенным отличием в изображении короны является форма ее на златнике и на серебряниках. На златнике бусы образуют корону сферической формы, а на серебряниках корона линией обозначена плоской, поверху находятся три бусы, средняя из которых есть основание для креста*¹².

Залишивши відкритим питання про те, чи була корона на златниках зображенням реально існуючого князівського вінця чи просто невмілим зображенням, дослідник натомість впевнено стверджує, що на срібниках Володимира зображено в короні типу імператорських стем. Останні являли собою золотий еластичний обруч, прикрашений коштовним камінням та перлами і зверху покритий дорогоцінною тканиною. Подібна корона зображена на одній із мініатюр *Трірської Псалтирі*, яка передає сцену вінчання Христом-Спасителем князя Ярополка Ізяславича і його дружини Кунігунди:

початку XI віка. Вид. 3. К., 1913. С. 509; Левченко М.В. Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире. *Визант. временник*. 1953. Т. 7. С. 212.

9 Толстой И.И. *Древнейшие русские монеты X – XI вв.* СПб., 1893. С. 16 – 17.

10 Сотникова М.П. Сребреники киевского клада 1876 г. *Нумизматика и сфрагистика*, 1968. № 3. С. 119; Сотникова М.П. *Древнейшие русские монеты X – XI вв.: Каталог и исследование*. М., 1995. С. 174.

11 Див.: Сотникова М.П., Спасский И.Г. *Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X – XI вв.* Л., 1983. С. 115 – 139. № 1 – 51.

12 Свердлов М.Б. Изображение княжеских регалий на монетах Владимира Святославича. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Л., 1972. Т. IV. С. 154 – 155.

*венцы, которые держит Спаситель в руках, возлагая их на головы князя и княгини имеют форму стеммы, т.е. обруча, по всей вероятности металлического, с камнями и жемчугом и одной дужки, за которую Спаситель держит эти венцы. Это обычная форма так называемых, вотивных корон, но также и венцов императорских и царских в руках Спасителя, или венчающегося*¹³.

Царський вінець чи корона Володимира ніде і ніколи у писемних джерелах не згадується. Однак, важко повірити в те, що вона існувала лише у вигляді іконографічного атрибуту, тобто була тільки витвором самосвідомості правлячої верхівки Київської Русі, а не матеріальним, зримим символом політичного верховенства великокнязівської влади.

Монети Володимира (златники та срібники “І типу”) демонструють, на думку В.Л. Яніна, залежність вихідної композиції не від візантійських монет, а від візантійської імператорської печатки X ст.:

*Ці печатки несуть на одній стороні зображення імператора з регаліями влади, а на звороті поясну постать Христа. Саме так оформлено перші випуски монет Володимира Святославича: на одній стороні вміщено зображення князя, а на звороті – поясна постать Христа. Варте уваги те, що протягом майже всього X ст. імператор на печатках стискує у правій руці державу, а за Василя II та Константина VIII (976 – 1025) на місце держави вміщено хрест на довгому руків’ї. Саме такий хрест у правиці князя зображено на златниках і срібниках Володимира “І типу”*¹⁴.

Володимирів хрест, найголовніший атрибут правителя, символізує його владу і одночасно нагадує про його виняткову роль у справі хрещення Київської держави та прилучення її до кола народів християнської співдружності. Хрест, який він тримає у правій руці на карбованій ним монеті є знаком християнської влади, а не виключно апостольським символом, як стверджує М.Б. Плюханова¹⁵.

Важливим атрибутом великокнязівської влади був також князівський „стіл” або престол. У цьому зв’язку важливо зазначити, що портретна композиція на карбованих Володимиром монетах “І типу” мала на меті,

показать князя сидящим на престоле, хотя никаких признаков престола еще и нет. Однако, наблюдаемый далее настойчивый поиск окончательной формулы легенды (“Владимир на столе, а се его злато”) приводит к выводу о более глубоком смысле этой весьма необычной для нумизматики надписи-

13 Кондаков Н.П. *Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века*. СПб., 1906. С. 30.

14 Янін В.Л. Дві давньоруські висячі печатки початку XI ст. *Історія Русі—України (історико-археологічний збірник)*. К., 1998. С. 257 – 258.

15 Плюханова М. *Сюжеты и символы Московского царства*. СПб., 1995. С. 121 – 122.

*декларации первых монет, призванной провозглашать полноту власти князя и независимость государства*¹⁶.

Зображення престолу, на якому сидить Володимир у церемоніальній позі, з'являються на срібниках «II і IV типів». Визначивши прототипи зображень Володимирового трону у пам'ятках візантійського образотворчого мистецтва X – XI ст., М.Б. Свєрдлов дійшов висновку про те, що на цих монетах Володимира зображено сидячим на престолі, подібному до трону візантійських імператорів. Трон, як і корона, на думку дослідника, є відтворенням реального великокнязівського атрибуту¹⁷. Карбовані Володимиром монети відігравали передусім конституюючу функцію. Через їхнє посередництво відбувалася легітимізація великокнязівської влади і пропагандистське прославлення Володимира і його влади, осереддя якої був Київ: «Владимирь на столѣ, а се сребро его». Отже Київ-град, як *locus regalis* рівнозначний трону. Володар тронує і держить владу в тому місці, де почалася державна спільнота¹⁸.

Завдяки родинному спорідненню із візантійським правлячим домом, та амбітним замислам принцеси Анни київський князь в дійсності міг отримати від своїх вінценосних шуринів з-поміж інших імператорських регалій (корона, плащ-мантія та відповідне взуття) також і трон. Володимирів престол вперше згадується у літописних джерелах під 1015 р. Під час сум'яття, спричиненого смертю Володимира Святославича, княжа дружина, як свідчить *Повість временних літ*, звернулася до його сина Бориса з такими словами: «се дружина оу тебе штьна и вои . поиди сади Къієвъ на столѣ штни»¹⁹. Сповіщаючи про утвердження в 1016 р. Ярослава Мудрого у Києві, *Новгородський Перший літопис* стверджує, що той, «сѣде на столѣ отца своего Володимира»²⁰.

Свого часу А. Поппе висловив було припущення про те, що великокнязівський престол за Володимира Святославича знаходився у Десятинній церкві, а потому був перенесений Ярославом Мудрим до Софійського собору²¹. О.П. Толочко слухав зауважив, що літописні джерела не містять прямих даних про те, що в часи правління Володимира Святославича князівський

16 Сотникова М.П., Спасский И.Г. *Тысячелетие древнейших монет России*. С. 60.

17 Свєрдлов М.Б. Изображение княжеских регалий на монетах Владимира Святославича. С. 157 – 158; Свєрдлов М.Б. Церемониальность как символ княжеской власти в Византии и на Руси в X – XII веках. С. 161.

18 Jacek Banaszekiewicz, *Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka* (Wrocław, 1998), 303 – 304 .

19 *ПСРЛ*. Т. 1. Стб. 132.

20 *НПЛ*. С. 175. Порівн.: *ПСРЛ*. Т. 1. Стб. 142.

21 A. Poppe, *The Rise of Christian Russia* (London, 1982), 350 – 352; A. Poppe, „The Enthronement of the Prince in Kievan Rus’,” *The 17-th International Byzantine Congress. Abstracts and Short Papers* (Washington, 1986), 272 – 274.

престол знаходився у Десятинній церкві. Дослідник доводить, що до самого кінця XI ст. князівський стіл знаходився не в церкві, а на княжому дворі та й то не у самому Києві, а у замиській резиденції Володимира в селі Берестовому²². Ця теза ґрунтується переважно на повідомленні *Повісті временних літ* про вокняжіння у Києві у 1073 р. Святослава і Всеволода Ярославичів. Після вигнання свого брата Ізяслава із Києва, Святослав і Всеволод «внидоґста в Къієвь . мѣца . марта . кѣ · ·· И сѣдоґста на столѣ на Берестовомь»²³. Згадана у цьому контексті замиська великокнязівська резиденція була, на мою думку, місцем короткочасної зупинки Ярославичів на шляху до Києва. Можливо, тут відбулася їхня зустріч з представниками київської громади, зі згоди якої Святослав і посів великокнязівський престол.

Володимирів трон не міг постійно знаходитися просто неба посеред княжого двору. Скоріше за все, він таки зберігався у Десятинній церкві, яка була осередком не тільки церковно-релігійного життя, але ще й місцем проведення офіційних церемоній світського характеру. Для останніх, очевидно, у соборі була збудована сходовая вежа, по якій Володимир разом зі своїм найближчим оточенням піднімався на хори. Поблизу цієї вежі і хрещальні містився вихід на західну частину галереї, через що вона була у цьому місці незвично розширена і ускладнена²⁴. Тут, гадаю, і містився великокнязівський престол хрестителя Русі.

Однак, як би там не було, для цього часу про сам обряд інтронізації ще нічого певного, за браком джерел, сказати не можна. Процедура утвердження верховного володаря держави у його верховних правах – *посідання великокнязівського престолу* – ще не стала надбанням політичної практики.

У своїх основних рисах цей обряд вимальовується за фрагментарними літописними звітками лише у XII ст. Останній складався, правдоподібно, із кількох самостійних ритуалів, об'єднаних в єдиному церемоніальному дійстві. Розпочиналося воно поблизу Золотих воріт, які в політико-ідеологічних уявленнях середньовічної Русі розглядалися як брама до всього християнського царства. Біблійна семіотика воріт розкривається зазвичай такими поняттями, як “сила”, “влада”, “могутність” (Ис. 24: 12; Мтф. 16: 18). Окрім того, у біблійній символіці брама означувала кордони між двома світами – знаним і незаним, світлим і темним, землею і раєм, добрим і злим, *sacrum* і *profanum*²⁵. Є певні підстави стверджувати, що саме тут, а не

22 Толочко А.П. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*. К., 1992. С. 142 – 143.

23 *ПСРЛ*. Т. 1. Стб. 182.

24 Раппопорт П.А. *Русская архитектура X – XIII вв.*: Каталог памятников (Свод археологических источников. Вып. Е1-47). Л., 1982. С. 7.

25 S. Kobielski, “Bramy Niebianskiej Jerozolimy w Sredniowiecznej egzegezie i malarstwie,” *Jerozolima w kulturze Europejskiej* (Warszawa, 1997), 99–100.

поблизу Лядських, Жидовських чи Угорських воріт відбувалися урочисті, за участю вищого духовенства зустрічі князів, з наступним посадовленням їх на великокнязівський престол, тобто конституціонування властителя в його верховних правах. Так, наприклад, змальовуючи початок правління у Києві Володимира Мономаха *Повість временних літ* під 1113 р. сповіщає: «оусрѣтоша же и митрополить Никифоръ . съ епѣпы и со всеми Кияне . с честию великою . сѣдѣ на столѣ вѣща своего и дѣдѣ своихъ»²⁶. Характерним у цьому відношенні є також повідомлення *Київського літопису* під 1146 р. про вокняжіння у Києві Ізяслава Мстиславича: «...с великою славою и чѣтью вѣѣха (Ізяслав – В.Р.) в Киевъ . и вѣидоша противоу емоу множество народа . игоумени съ черноризци . и попове всего города Киева в ризахъ»²⁷.

Щоправда, у цитованих текстах Золоті ворота прямо не згадуються. Либонь, для їх укладачів це було само по собі зрозумілим. Натомість, сповіщаючи про перетрактації біля цієї брами Ізяслава та його союзників – дядька В'ячеслава й брата Ростислава з послом Юрія Долгорукого під 1151 г., літописець вкладає у вуста В'ячеслава наступні слова: «...и ре^ѣ Вячѣславъ . взраса на стѹю Бѣю (аже естъ надѣ Золотѣми вороты а тои ны прчѣтѣи Гѣжи судити съ сѣмъ своимъ и Бѣмъ наши^ѣ . вѣ сии вѣкъ и в будущи . то рекѣ вѣпусти Гюргева мужа»²⁸. Гадаю, не випадковим було це уповання на допомогу Богоматері, охоронниці пожаданих для князів – претендентів на київський стіл Золотих воріт. Про глибоку закоріненість в давньоруському минулому традиції, влаштуваних киянами тут урочистих зустрічей, свідчить суспільно-політична практика середини XVII ст., коли Золоті ворота знаходилися вже у напівзруйнованому стані. У 1648 р. тут кияни зустрічали Богдана Хмельницького, а в 1651 р. – Януша Радзивілла. Це служить побічним підтвердженням усталеності у середньовічному світі уявлень про набуття/легітимізацію влади, втілених у формі урочистого в'їзду до столиці²⁹.

Семіотика цього обряду криється в біблійній міфології («*воротами сего города будут входитъ цари и князья, сидящие на престоле Давида, ездящие на колесницах и на конях, они и князья их, Иудеи и жители Иерусалима, и город сей будет обитаем вечно*» Иер. 17: 25) й знаходить точки дотику з *adventus* імператорів³⁰ у пізньоантичній традиції. Близькою аналогією цьому київському ритуалу була середньовічна церемонія королівського в'їзду до Парижу, яка на думку дослідників, символізувала єдність «політичного

26 ПСРЛ. Т.2. Стб. 276.

27 ПСРЛ. Т.2. Стб. 327.

28 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 431.

29 J. Banaszkiwicz, *Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka*, 300 – 309.

30 Див.: Фрейденберг О.М. В'їзд в Іерусалим на осле (из евангельской мифологии). Фрейденберг О.М. *Миф и литература древности*. 2-е изд. М., 1998. С. 630 - 631.

тіла” держави³¹. Зв’язок між церемонією урочистого в’їзду до міста і актом посідання трону демонструє й *adventus regis* середньовічної Пруссії³². Явлений мовою жестів й урочистої літургії, цей ритуал набуття/оформлення влади носив характер символічного діалогу князя з Богом і народом.

При цьому слід зауважити, що утвердження того чи іншого князя на київському престолі значною мірою залежало від позиції та ставлення до нього городян (зрозуміло, насамперед, чільних київських нобілів). Наприклад, коли у 1024 р. до Києва, у якому саме великокнязівський престол був вакантним, підійшов зі своєю дружиною Мстислав Володимирович, кияни не визнали його своїм князем («не приаша яго Къмане»), через що той змушений був відмовитися від своїх претензій на Київ й осісти у Чернігові: «шедь сѣде на столѣ Черниговѣ»³³. Після смерті в 1132 р. київського князя Мстислава Великого, «сѣде по немь браѣ яго Йрополкъ княжа Къіевѣ». Кияни самі ініціювали вокняжіння останнього: «людье бо Къмане послаша по нь»³⁴. Незважаючи на те, що київська громада у 1146 р. двічі присягалася визнати своїм князем Ігоря Ольговича, він так і не став «оугодень [...] Кианомъ». Останні, «послашаса къ Переяславлю къ Изаславоу . рекоуче поиди кнѣже к намъ хошемъ тебе»³⁵. Не почував себе певним на київському престолі й князь Ростислав Мстиславич, коли після смерті свого співправителя В’ячеслава Володимировича в 1154 р. зайняв Великий Ярославів двір. Він щосили прагнув заручитися симпатією киян, роздаючи багаті подарунки, але цього було замало. Мужі і дружина напучувала свого князя такими словами: «се Бѣ поалѣ . строа твоего Вячеслава . а ты са еси еще с людьми Киевѣ не оутвердилѣ . а поѣди лѣпле в Киевѣ . же с людьми оутвердиса»³⁶. Отже, найголовнішим для князя було *утвердитися/урядитися* з людьми київськими («порядѣ положьше»), укріпившись з ними присягою хрестоцілування.

Настраханий ультиматумом Юрія Долгорукого, який 1155 р. став табором зі своїми чернігівськими союзниками під Морівійськом, мусив поступитися Києвом Ізяслав Давидович, що вислав до нього своїх послів, які «моласа и кланася река ци самы есмь ѣхалѣ Киевѣ . посадили ма Киане». І справді, напередодні, кияни побоюючись половецького вторгнення («зانه тогды тажко . баше Кианомъ . не всталѣ бо са баше оу ни^x ни единѣ кнѣзь оу Киевѣ») послали канівського єпископа Дем’яна до Ізяслава зі словами:

31 L. Bryant, “La ceremonie de l’entree a Paris au Moyen Age,” *Annales Economies, Societes, Civilisations* (1986, № 3), 172 - 179.

32 Див.: М. Dygo, „Złota Brama kaplicy zamkowej w Malborku a ideologia władzy zakonu niemieckiego w Prusach,” *Zakon Krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach* (Toruń, 1995), 149 – 163.

33 ПСРЛ. Т. 1. Стб. 147.

34 ПСРЛ. Т. 1. Стб. 301.

35 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 322 – 323.

36 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 474.

«поеди Киеву . ать не возмуть на^ѣ Половци . ты еси на^и кнѣзь а поѣди . Изаславъ же въѣхавъ оу Киевѣ . и сѣде на столѣ»³⁷. Як і у випадку з Ігорем їхніми устами говорив прагматизм.

За підрахунками М.С. Грушевського, у період від правління Ярослава до монгольської інвазії у джерелах зафіксовано близько п'ятдесяти перемін князів на київському столі, а від 1068 до 1200/1201 р., тобто від першого до останнього відомого нам прояву політичної діяльності київської громади – близько сорока. З того,

*громада взяла в переміні князя якусь участь більше-менше чотирнадцять раз. При тім кандидата закликано на київський стіл з ініціативи самої громади властиво три, а що найбільше п'ять разів; з яких десять або одинадцять разів віче підтвердило або за акцептувало якимось активнішим способом кандидата, що здобував стіл на основі спадщини, тестаменту або умови князів, або піддержало одного кандидата в боротьбі його з другим; лише чотири рази уложило воно умову з кандидатом*³⁸.

Ці умови не обмежували прав київського князя у його політичному й адміністративному управлінні й аж ніяк не можуть бути зіставлені з рядами Новгороду зі своїми князями.

Кульмінаційною віхою церемонії посідання великокнязівського престолу була урочиста літургія у храмі св. Софії. Змальовуючи процедуру посідання столу давньоруські літописці, либонь, не випадково звертають увагу на значимість урочистого входу князя до храму св. Софії. Зазвичай, князівська процесія знадвору піднімалася по вежових сходах, оздоблених мозаїчним орнаментом, на внутрішні галереї собору. Стіни веж були рясно прикрашені фресками світського жанру. Визначальними сюжетами цієї грандіозної композиції були, як показав С.О. Висоцький, типи тріумфальної імператорської іконографії: зображення константинопольського іподрому, сцена прийому візантійського імператора, а також цикл фресок на тему полювань і ловів³⁹. За спостереженнями дослідника, фресковий живопис веж Софійського собору був продовженням традицій розписів великокнязівських хоромів, що дозволяє убачати в ньому ремінісценції двірської обрядності, притаманної світському життю княжого дому. Вежовими сходами князівська процесія урочисто сходила на хори храму, які як і в Константинополі використовувалися для проведення урочистих церемоній особливо важливої державно-політичної ваги, зокрема, тріумфального *сходження*, у буквальному розумінні слова, на трон (престол).

Останній не раз згадується у літописах у контексті урочистого в'їзду князя до міста та наступних відвідин ним київського кафедралу

37 ПСРЛ. Т. 2. Стб. 476-478.

38 Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 3. Львів, 1905. С. 212.

39 Висоцький С.А. *Светские фрески Софийского собора в Киеве*. К., 1989. С. 125 – 164.

для поклоніння св. Богородиці та іншим свягим. Характерним у цьому відношенні є повідомлення *Київського літопису* під 1146 р. про вокняжіння у Києві Ізяслава Мстиславича:

... с великою славою и ч(с)тью вѣха (Ізяслав – В.Р.) в Киевъ . и вьидоша противоу емоу множество народа . игоумени съ черноризци . и попове всего города Киева в ризахъ . и приѣха къ стои Софьи . и поклониса стои Бци и сѣде на столѣ дѣда своего и ѿца своего⁴⁰.

Коли 1150 р. після втечі з Києва Юрія Долгорукого, князівський стіл зайняв його брат В'ячеслав Володимирович, кияни не хотіли прийняти його, «рекоша . Изаславоу ты нашъ кнѣзь поѣди же къ стои Софьи . сади на столѣ ѿца своего и дѣда своего»⁴¹. Після смерті Святослава Всеволодовича у 1194 р. та його поховання у Кирилівському монастирі,

поѣха Рюрикъ Кыевоу . изидоша противоу емоу со кр(с)ты митрополить игоумени вси . и Киани вси ѿ мала и до велика . с радостью великою . Рюрикъ же вшедь во стоюю Софью . и поклониса стмоу Спсоу и стѣи Бци . и сѣде на столѣ дѣда своего . и ѿца своего . славою и съ чтью великою⁴².

За подібним сценарієм, очевидно, відбувався церемоніал *посідання* князівського престолу також і в Новгороді. Так, 1178 р., запрошений новгородцями на княжіння Мстислав Ростиславич, прибувши після довгих вагань до Новгорода, був урочисто зустрінутий тамтешнім духовенством і городянами: «и оусрѣте еп(с)пъ с(о) кр(с)ты . и с Новгородци . и игоумены . и вси вшедше во стоюю Софью и поклонишася . стмоу Спсоу и стѣи Бци . и сѣде на столѣ дѣда своего . и ѿца своего . со славою и с ч(с)тью великою»⁴³.

Раніше мені здавалося, що літописне дієслово «сѣде», не може бути витлумачено реалістично: у буквальному прочитанні *сісти на трон*⁴⁴. Так само і К. Гвозденко, у своїй нещодавно опублікованій статті, присвяченій церемонії сходження князів на престол у домонгольській Русі, не вбачає підстав говорити про наявність в храмі св. Софії конкретного князівського престолу. На її думку, літописні згадки про те, що князь «седе на столе» після повідомлення про відвідини ним Софійського собору не свідчать, що саме в храмі відбувалось посадовлення на якийсь трон:

Слова «седе на столе» скорее относятся ко всей церемонии в целом, завершающим элементом которой было занятие княжеского двора. Можно

40 ПСРЛ. Т.2. Стб. 327.

41 ПСРЛ. Т.2. Стб. 397.

42 ПСРЛ. Т.2. Стб. 681.

43 ПСРЛ. Т.2. Стб. 607.

44 Ричка В.М. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). К., 2005. С. 125.

допустить, что в церкви с середины XII в. совершалось провозглашение претендента на власть князем⁴⁵.

Визнаючи, що схвалення і акламація були суттєвим елементом давньоруської церемонії інтронізації, дослідниця при цьому заперечує будь-яку її схожість з обрядом коронації візантійських імператорів. Цей церемоніал досить детально описано Константином Багрянородним. Вбравшись у мутаторії храму св. Софії у святковий “царський” одяг, імператор, тримаючи у руках запалені свічки разом з патріархом піднімався на амвон. На цьому підвищенні, що здіймалося перед середньою частиною іконостаса, патріарх читав молитву над імператорською хламидою, після чого її одягали на імператора. Затим патріарх виголошував молитву і над імператорською короною й власноруч, при вигуках народу: “Слава у вишніх Богу і на землі мир!”⁴⁶, покладав її на імператора. Потому, сидючи на троні з короною на голові, імператор приймав поклоніння вищих візантійських сановників⁴⁶. Беручи до уваги характерну для середньовіччя практику *imitatio imperio* й ментальний контекст епохи з її прагненнями до матеріалізації духовних символів можна підозрювати, що великокнязівський «стіл», або престол був матеріальним предметом давньоруського політичного побуту, зримим символом великокнязівської влади.

На середньовічному Заході трон, що метафорично визначався як *solium regni* («трон королівства») розміщувався в особливому, зазвичай, сакральному місці, як, наприклад, кам’яний трон Карла Великого в придворній капелі в Ахені, імперський трон в Госларі і трон Едуарда Сповідника у Вестмінстері⁴⁷. У Візантії, так званий *метаторіон*, або місце імператорського трону, знаходився в південно-східній частині константинопольського храму, що прилягала до південної стіни⁴⁸. Тронним місцем київських князів від середини XI ст., на мою думку, слугували прикрашені мозаїками і фресками так звані периферичні приміщення Софійського собору, на винятково великі розміри яких та притаманні їм «світсько-князівські функції» вказував А.М. Грабар⁴⁹. Ці приміщення були багато декоровані зооморфними зображеннями, що

45 Гвозденко К. Княжеская интронизация в Древней Руси: особенности обряда и проблема византийского влияния. *Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX – XI ст.: Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця, 20 – 23 липня 2006 р.)*. Чернігів, 2006. С. 52 – 53.

46 Острогорский Г.А. Эволюция византийского обряда коронования. *Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа: искусство и культура. Сб. статей в честь В.Н. Лазарева*. М., 1973. С. 55 – 56.

47 Бак Я. Инсигнии. *Словарь средневековой культуры*. М., 2003. С. 194.

48 R.J. Mainstone, *Hagia-Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church* (London, 1988), 229 – 232.

49 Див.: Грабар А.Н. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и “Слово о полку Игореве”. *ТОДРЛ*. 1962. Т. XVIII. С. 247.

породжували смислові асоціації з біблійним образом трону царя Соломона. Престол останнього був виготовлений зі слонової кістки, обкладений чистим золотом (*«И сделал царь большой престол из слоновой кости и обложил его чистым золотом; к престолу было шесть ступеней; верх сзади у престола был круглый, и были с обеих сторон у места сиденья локотники, и два льва стояли у локотников; и еще двенадцать львов стояли там на шести ступенях по обе стороны. Подобного сему не бывало ни в одном царстве»*) (3 Цар., 10: 18 – 20).

„Золотим” називає княжий стіл у Києві й *Слово про полку Ігоревім*. На думку Д.С. Лихачова, терміни *золочений*, *золотий* чи *золотокутий* у давньоруських літературних пам’ятках завжди вживаються у буквальному значенні цього слова.

Термин «золотой» может в равной степени означать и «золоченый», и сделанный из сплошного золота. Княжеский стол в Киеве назван «золотым». Он золотой прежде всего по своему значению, а может быть и потому, что реальный стол в Киеве был золотым или золоченым. Зато стол галицкий назван «златокованным», сделанным из сплошного золота»⁵⁰.

Схиляюсь до думки, що ця золота насиченість київського престолу була привнесена до *Слова* під впливом давньоруського перекладу Флавія *О разорении Иерусалима* та/або аналогічного зображення могутнього царя в біблійних книгах⁵¹.

На мініатюрах Мадридського рукопису Іоанна Скілиці, які ілюструють обмін посольствами між князем Володимиром Всеволодовичем та візантійським імператором Константином Мономахом, київський князь постає сидячи на золотому троні, в царському вінці, в червоних чоботях і в золотому жупані⁵². Однак, як уявляється, це зображення не є натуралістичною замальовкою, а радше художньою метафорою, так само, як і рядки *Слова про Ігорів похід*, які відбивають прагнення Всеслава Полоцького сісти на бистрого коня й домчатися до Києва, аби діткнутися кінцем списа до *золотого столу* київського: «клюками подпръся о кони и скочи къ граду Кыеву и дотчеса стружіемъ злата стола Киевскаго»⁵³. Гадаю, курйозною

50 Лихачев Д.С. Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве». *Слово о полку Игореве. Сб. исследований и статей* под ред. В.П. Адриановой-Перетц. М.;Л., 1950. С. 46 – 47.

51 Порівн.: Барсов Е.В. *Слово о полку Игореве как художественный памятник Киевской дружинной Руси*. М., 1887. Т. 1. С. 227; Перетц В.Н. «Слово о полку Игореве» и исторические библейные книги. *Статьи по славянской филологии и русской словесности. Сб. статей в честь академика А.И. Соболевского*. Л., 1928. С. 12.

52 Кондаков Н.П. Греческие изображения первых русских князей. *Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира*. 1917. С. 14 –15.

53 *Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с предложением на употребляемое ныне наречие*. М., 1800. С. 35.

була спроба Д.В. Айналова витлумачити „стружие” як князівську регалію типу скіпетра. На його думку, Всеслав «овладел этой регалией, оперся ею о княжеское сидение и сел на великокняжеском столе, имея ее в руке»⁵⁴.

Мабуть, ми ніколи не довідаємося про те, яку достеменно форму мало тронне крісло київських князів та з якого матеріалу воно було виконане. За спостереженнями А.В. Арциховського, на мініатюрах Радзивилівського (Кенігсберзького) літопису кінця XV ст., що містять зображення князів, майже всі вони «сидят на своеобразных плоских столовидных сидениях без спинок. Таких сидений несколько сот. Невольно возникает вопрос: не следует ли понимать в почти буквальном смысле выражение: «княжеский стол?»⁵⁵. Пізніші дослідники цих мініатюр відзначають усталеність іконографічної форми князівського престолу, що вирізняють його від сидіння посла чи іншого співрозмовника князя⁵⁶. Отже, поняття престол (“стіл”) мало добре розпізнавану символічну й знакову цінність. Проте, іконографія княжого престолу пізнього Радзивилівського (Кенігсберзького) літопису є сумнівним джерелом для реалістичних реконструкцій атрибутики великокнязівської влади досліджуваного періоду. Наприклад, сцена вокняжіння Ярослава Мудрого на київському престолі 1019 р.⁵⁷ є відвертим художнім уподібненням мініатюри так званого Троїцького списку *Хроніки* Георгія Амартола (арк. 71 зв.), що містить зображення набуття влади Ісусом Навином. Подібно до останнього, Ярослав сидить на престолі, тримаючи у руках ледве витягнутий із піхов меч.

Вітчизняними джерелами не засвідчено наділення князя під час обряду інтронізації на престол знаками великокнязівської гідності (меч, каблучка, корона тощо). Втім, це не свідчить про відсутність таких інсигній у давньоруських князів. Ймовірно, їх публічне використання було наскільки самоочевидним, що і не викликало інтересу літописців. Не можна вважати серйозним аргументом їхньої споконвічної відсутності й ту обставину, що вони не збереглися до наших днів. Так само до нас не дійшли й вельми численні інсигнії середньовічного Заходу. До певної міри, це пов'язано з тим, що за середньовіччя впродовж тривалого часу

отсутствовала устойчивая формальная практика использования тех или иных предметов специально в качестве инсигний. Средневековые государи стремились по возможности увеличить число используемых или потенциальных инсигний, пополняли ими свои сокровищницы, рассматривали их в ка-

54 Айналов Д.В. Замечания к тексту Слова о полку Игореве . *ТОДРЛ*. 1935. Т. 2. С. 86.

55 Арциховский М.А. *Древнерусские миниатюры как исторический источник*. М., 1944. С. 32.

56 Див.: Подобедова О.И. *Миниатюры русских исторических рукописей XIII – XVI вв. Очерки*. М., 1965. С. 71.

57 *Радзивилловская летопись*. СПб.; М., 1994. Л. 83 (верх).

*честве ценностей, которые могли быть пущены в ход как объекты личных пожалований и разного рода дарений. Неудивительно, что древнейшие средневековые короны дошли до нас в составе церковных ризниц, куда они попали в качестве даров государей соответственным церковным институциям*⁵⁸.

Важливим атрибутом коронаційної церемонії був *чесний* або *воздвизальний* хрест, яким князь благословлявся на княжіння. 1287 р. тяжко хворий володимирський князь Володимир Василькович відписав своєму брату Мстиславу у спадок володимирське княжіння. Після того, як ця грамота було обнародовано, володимиро-волинський єпископ Євсевій, «бл̄гослови М̄стислава кр(с)тм̄ въздвизалн̄ым̄ . на княжение Володим̄рьское»⁵⁹. На Великому (Ярославому) княжому дворі у Києві, як засвідчує літописна стаття 1154 р., зберігався «кр(с)ть ч(с)тън̄ыи», який взяв «вза на бл̄гословление соб̄ѣ» князь Ростислав Мстиславич, успадкувавши київський престол від В'ячеслава Володимировича⁶⁰. Відправляючи 1206 р. свого сина Константина на новгородське княжіння, владими́ро-суздальський князь Всеволод Юрійович дав йому «кр(с)ть ч(с)тн̄ы и мечь . река се ти буди схранникъ и помощникъ . а мечь пр̄ѣщенє и впасенє . иже нын̄ѣ даю ти . пасти люди своа ѿ противныхъ»⁶¹.

До коронаційних інсигній відносилося, безперечно, й багато оздоблене верхнє княже вбрання. Особливу символічну значущість княжого вбрання засвідчує літописна стаття 1203 р., у якій йдеться про розорення Києва, вчинене Рюриком Ростиславичем і чернігівськими князями.

Взатъ бы(с) К̄ыєвъ . Рюрикомъ и Ѡлговичи . и всею Половецкою землею . и створиса велико зло в Русѣи земли . якого же зла не было . ѿ кр̄щєнья надъ К̄ыєвомъ . напасти были и взатъа не якогоже нын̄ѣ зло се сстаса . не токмо удино Подольє вша и пожгоша ино Гору вша . и митрополью стую Софью разграбиша . и Десатинную стую Б̄цю разграбиша . и манастири вс̄ѣ . и иконы вдраша . а ины̄ѣ поимаша . и кр(с)тъ ч(с)тн̄ыа . и ссуды св̄щ̄ныа . и книги и порт̄ы бл̄ж̄ныхъ(ъ) первы(х) княз̄ы [виділено мною. – В.Р.]. еже баху пов̄ѣшали в ц̄рквахъ ст̄х на пам̄(т) соб̄ѣ то положиша все соб̄ѣ в по(л)н̄ѣ⁶².

Не можна сказати нічого певного про те, чи були ці «порт̄ы бл̄ж̄ныхъ(ъ) первы(х) княз̄ы» святковим вбранням фундаторів-будівничих київських храмів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, на чому наполягає М.Б. Свердлов, відзначаючи їх винятково меморіальний характер⁶³ чи

58 Бак Я. Инсигнии. *Словарь средневековой культуры*. С. 192.

59 *ПСРЛ*. Т.2. Стб. 905.

60 Див.: *ПСРЛ*. Т.2. Стб. 473.

61 *ПСРЛ*. Т.1. Стб. 422.

62 *ПСРЛ*. Т.1. Стб. 418.

63 Свердлов М.Б. *Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть VI – первой трети XIII в.* СПб., 2003. С. 432.

візантійськими реліквіями, що разом з іншими „царськими” інсигніями потрапили на Русь. Однак джерелом цієї практики був, як переконливо доводить О.П. Толочко, візантійський звичай зберігання царського одягу та інсигній в соборі св. Софії у Константинополі⁶⁴. Сповідання про велику пожежу у Владимирі, *Лаврентійський* під 1185 та *Іпатійський* під 1183 рр. літописи засвідчують, що тоді

погорѣ бо . мало не весь . городъ . и князь дворъ великий сгорѣ . и цркви числомъ . лѣв . и сборная цркви стаа Бѣа Златоверхаа [...] и что баше в неи . и дну оузорочии . и понижадила серебряная . и судъ златы(х) и серебряныхъ бещисла . порть шитыхъ золотомъ . и женчюгомъ . каже вѣшали на празникъ въ двѣ верви . ѿ золотыхъ воротъ до Бѣѣ⁶⁵.

У зберіганні князівського одягу у владимирському соборі Успіння Богородиці слід добачати наслідування Андрієм Боголюбським київського обряду, запозиченого, у свою чергу, з візантійської практики зберігання царського одягу та інсигній влади. Князівський одяг, схоронений у найголовніших храмах Києва і Владимира, мав не тільки і не стільки декоративне і меморіальне значення, а використовувався в ритуалі посадовлення на князівський стіл.

Завершувався церемоніал княжої інтронізації грандіозною учтою за участю київських нобілів і якоїсь частини городян на *Великому дворі* Ярославла. Саме тут, 1146 р., «Киане вси [...] цѣловавше к нему хртъ»⁶⁶, присягаючи на вірність князю Ігорю. В 1150 р., князь Ізяслав Мстиславич, «поклонивса стои Софьи и възвѣха на дворъ . да Йрославль вси(м) своимъ полкомъ . и Киань с ни(м) приде множество»⁶⁷. Під тим же роком описано його повторне вокняжіння у Києві:

Изяславъ же . въ Кыевѣ сѣде . на столѣ дѣда своего и ѿца своего . с честью великою [...] Изяславъ же ѿ стоѣ Софьи . поѣха и съ братьею на Йрославль дворъ и Оугры позва со собою на шбѣдъ и Киань и ту шбѣдавъ с ними . на велицемъ дворѣ на Йрославли и пребѣша оу велицѣ весельи⁶⁸.

Ці застільні зустрічі князя з народом покликані були легітимізувати його владу в очах усіх соціальних прошарків київської спільноти. Учта князя з народом була процедурою репрезентації його влади, її своєрідним діалогом з народом.

В ментальних установах середньовіччя, коли історичне мислення було тісно пов'язане з інститутом королівського чи княжого двору, час містичним

64 Толочко А.П. «Порты блаженных первых князей»: к вопросу о византийских политических теориях на Руси. *Южная Русь и Византия*. К., 1991. С. 36.

65 *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 630.

66 *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 321.

67 *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 397.

68 *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 416.

чином був сполучений з особою монарха. В період свого правління він, за спостереженнями А.Я. Гуревича,

воплощал время, царившее в пределах, на которые распространялась его сакральная власть. ...время отнюдь не представляло собой некую этически нейтральную протяженность и обладало качественными параметрами, мистическим образом сопряженными с особой монарха. В некотором смысле время не только насыщало особу властителя своеобразной силой, но, в свою очередь, определялось его „харизмой”⁶⁹.

І справді, з утвердженням князя на престолі починався новий відлік часу, сказати б, часу впорядкованого. Якісні параметри часу, упорядкованого харизмою володаря, виявляються у приуроченні самої церемонії інтронізації до певних календарних дат, оскільки в'їзд князя до міста символізував зміну року:

въезд в город – необходимый элемент в тех позднейших обрядовых системах, где во главе угла лежит образ смены времен года – нового венчания на царство. Новый год олицетворялся в новом солнце, т. е. в новом царе; этот новый царь въезжал в город в торжественной процессии и отправлялся в храм⁷⁰.

Невипадково й інтронізація князя на Русі здійснювалася зазвичай у неділю. Так, за спостереженнями дослідників, Володимир Мономах зійшов на великокнязівський стіл у неділю 20 квітня 1113 р., а його попередник Святополк – так само у неділю 24 квітня 1093 р.⁷¹ У Великодню неділю 1160 р. київський великокнязівський стіл посів князь Ростислав Мстиславич:

Поиде Ростиславъ снъ Мъстиславль . и Смоленска къ Киеву на столъ . и вниде в Киевъ . м(с)ца априла въ . ві . днь на въскр(с)ние . тогда бо бѣ паска ч(с)тънаа . и срѣтоша вси людие . и множество народа . приаша и людие . с достохваною ч(с)тью . и сѣде на столѣ дѣда своего и ѿца своего сии блговѣрньи кнѣзь . Ростиславъ . и бы(с) людемъ двоа радость . и въскр(с)ние Гне и кнѣже сѣдение⁷².

Таким чином, з моменту вокняжіння на престолі й до самої смерті чи вигнання правителя плин часу упорядковувався його харизмою. Зі смертю володаря, наділеного за життя цією харизмою і сакральними функціями, завдяки яким підтримувалася рівновага і благополуччя, у житті спільноти настає хаос і безладдя – не дотримуються закони, громадський порядок та елементарні устої соціуму. Подібні ексцеси, узагальнені нещодавно М. А. Бойцовим⁷³ на матеріалах західноєвропейського середньовіччя,

69 Гуревич А.Я. «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя. *Одиссей: Человек в истории*. М., 2003. С. 228.

70 Фрейденберг О.М. Въезд в Иерусалим на осле (из евангельской мифологии). С. 498.

71 Див.: Толочко А.П. *Князь в Древней Руси*. С. 143.

72 *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 504.

73 Бойцов М.А. Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение. *Казус 2002. Индивидуальное и уникальное в истории*. М., 2002. Вып. 4. С. 137 – 201.

мали місце і в Київській Русі. В ряду наведених дослідником прикладів пограбування померлих пап і королів він розглядає й події, які мали місце після вбивства в 1175 р. владими́ро-суздальського князя Андрія Боголюбського. Ще не встигли крилошани з тамтешнім ігуменом Арсенієм завершити похоронну відправу, як городяни кинулися грабувати маєтності свого покійного володаря:

горожанѣ же Бѣлобѣци розграбиша домѣ княжѣ . и дѣлатели [запрошених Андрієм іноземних майстрів – В.Р.], иже бѣху пришли . к дѣлу . золото и серебро . порты и паволокы имѣние . емуже не бѣ числа и много зла створиса въ волости его . посадниковѣ и тивуновѣ домы пограбиша . а самѣхъ и дѣскиѣ его и мечники избиша . а домы ихъ пограбиша . не вѣдуще глаголемаго . идеже законѣ ту и шбидѣ много . грабители же и ись сель приходаче грабаху . тако же и Володимѣри . оли же поча ходити Микулица со стою Бѣю . в ризахъ по городу . тож(д)ѣ почаша не грабити⁷⁴.

Всупереч усталеній вітчизняній історіографічній традиції, згідно з якою ці події трактувалися як вияв соціального невдоволення народних мас, М.А. Бойцов показав, що вони нічого спільного не мали з антифеодальною боротьбою і дійшов такого зваженого висновку:

в „выступлении народных масс” при известии о смерти князя не стоит усматривать негативную оценку ими „качества” его правления – они напали на „детских и мечников” скорее всего не из „социального протеста” или же, по крайней мере, не только из него. И горожане, и деревенские жители отправляются грабить палаты князя в Боголюбове, его двор и дворы его людей во Владимире, как только осознают, что „власти нет”. Жертвами оказываются „люди князя”, не включенные в местные, укорененные сообщества: его личнозависимые „министерялы”, но также и „иноземцы”, находившиеся под прямым покровительством Андрея. В данном случае пострадали западноевропейские мастера, возводившие резиденцию в Боголюбове и знаменитые владимирские белокаменные храмы⁷⁵.

Достоту так само під час заворушень у Києві, викликаних смертю князя Святополка Ізяславича 16 квітня 1113 р., кияни рушили грабувати двори княжих достойників та іновірців-євреїв: «разѣграбиша дворѣ Путатинѣ . тысячького . идоша на Жида . и разграбиша ѿ»⁷⁶. За середньовіччя слово „Жида/Жидове” не мало чітко окресленого значення і тих негативних конотацій, які воно несе у собі в нові часи. Тоді в це слово вкладався ширший зміст, ним позначалось «все еретичне, нечисте, не згодне з православною вірою»⁷⁷. Однак побутувало воно й у вузькому значенні. Сліди існування

74 ПСРЛ. Т.2. Стб. 592.

75 Бойцов М.А. Ограбление мертвых государей как всеобщее увлечение. С. 178.

76 ПСРЛ. Т.2. Стб. 275.

77 Булашев Г. Украинський народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях (Космологічні українські народні погляди та вірування). К., 1992. С. 49.

еврейської громади у Києві простежуються мало не з самого початку історичного життя міста. В XII ст. її місцезнаходження фіксується у північно-східній частині так званого “города Ярослава” столиці Русі. Головним зайняттям цієї частини міського населення було заборонене церквою для християн лихварство. У критичний для влади момент київські „мужі” змушені були звернутися до Володимира Мономаха, що князував тоді у Переяславі Руському, з пропозицією посісти великокнязівський престол:

поиди княже Киеву . аще ли не поидеши . то вѣси како много зло оу(з)двигнетъса . то ти не Путатинъ дворъ ни соцькихъ . но и Жиды грабити . и паки ти поидуть . на ятровь твою и на бояры . и на манастьрѣ . и будеши ѿвѣтъ имѣлъ княже . уже ти манастьрѣ разьграбать ⁷⁸.

Лише після того, як Володимир Мономах прибув до Києва, у місті відновлюється порядок і громадський спокій.

Коли в ніч на 16 травня 1157 р. у Києві помер Юрій Долгорукий, городяни поспішили не в церкву, де поклали бездиханне тіло князя, а чимдуж грабувати його маєтності:

заоутра в четвергъ положиша оу манастьри стго Спса и много зла створиса въ ть днь розграбиша дворъ его красньи и другьи дворъ его за Днѣпромъ . разьграбиша . егоже звашеть самъ Раемъ . и Василковъ дворъ . сна его разграбиша в городѣ . избивахуть Суждалци . по городомъ и по селомъ . а товарь ихъ грабаче ⁷⁹.

Кончина володаря для його підданих означала завершення певного проміжку часу і настання тимчасового хіатусу – перерваності плину часу. Смерть носіїв вищої сакральної і політичної влади в епоху середньовіччя сприймалася як катастрофічний розрив потоку часу, його зупинка:

Власть государя предполагала и власть над временем, а потому его смерть породила невыносимую ситуацию, когда время оказывалось разорванным и аннигилированным... со смертью монарха, харизматической величины, обрывалось течение времени, ибо время жизни социума воплощалось в особе властителя и соответственно обрывалось с его смертью⁸⁰.

Отже процедура утвердження володаря на великокнязівському престолі знаменувала перехід від хаосу до космосу, впорядкованого належним чином способу організації суспільного буття. Церемоніал *посідання великокнязівського столу* був, на мою думку, відлунням візантійської імперської

78 ПСРЛ. Т.2. Стб. 276.

79 ПСРЛ. Т.2. Стб. 489.

80 Гуревич А.Я. «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя. С. 235, 239.

традиції, наповненої глибокими літургійними конотаціями і семіотичними асоціаціями. Його найважливішими елементами і зоровими образами були: урочиста зустріч князя біля Золотих воріт, богослужіння і церемонія настолювання в храмі св. Софії та учта на княжому дворі, що у сукупності являли собою правовий акт набуття верховної влади.

Інститут історії України НАН України